

צוותי המומחים של המשבר

צוות חינוך

אפריל 2020

משבר הקורונה והשפעתו על מערכת החינוך הישראלית

פרופ' יוסי דהאן | פרופסור למשפטים וראש החטיבה לזכויות אדם במרכז האקדמי
למשפט ועסקים רמת-גן

ד"ר סראב אבו רביעה קווידר | מרצה בכירה, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון
בנגב

פרופ' יוסי יונה | פרופסור לחינוך, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב
אביגיל ביטון | מורה, סטודנטית לתואר שני במדיניות החינוך.

ד"ר שרף חסאן | יושב ראש ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי

ד"ר גל לוי | המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

ד"ר מוחמד מסאלחה | המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה
הפתוחה

לימור יעקב ספראי | מנהלת אגף החינוך, המועצה האזורית גליל תחתון

ד"ר הללי פינסון | מרצה בכירה, המחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

תקציר

באמצע מרץ, בעקבות התפשטות נגיף הקורונה, מערכת החינוך הישראלית נסגרה ועברה למתכונת של למידה מקוונת. החלטה זו, ורבות אחרות שבאו אחריה, התקבלו מאחורי דלתיים סגורות – ללא מעורבות של נציגי המורים, המנהלים, ההורים והתלמידים. וכך, למרות הניסיון הרב שנצבר במערכת לאורך השנים בנוגע לפעילות בשעת חירום, התמודדות משרד החינוך עם המשבר הנוכחי התאפיינה בעמימות, בלבול והנחיות משתנות וסותרות. המסמך שלפניכם סוקר את האופן שבו משרד החינוך התנהל עם פרוץ המשבר, וחושף את האופן שבו נהלי החירום של המשרד והמדיניות שנקט התעלמו מהצרכים הייחודיים של אוכלוסיות גדולות בארץ – לדוגמה, ממאות אלפי התלמידים בישראל שאין להם גישה לאמצעים הטכנולוגיים ולסביבה הפיזית הדרושים ללמידה מקוונת מרחוק. בנוסף, המסמך מסביר כיצד מדיניות משרד החינוך העצימה את האי-שוויון החריף הקיים ממילא במערכת, והפקירה לנפשם תלמידים מרקע סוציו-אקונומי חלש. למשל, עם תחילת המשבר הושבת כמעט לחלוטין מפעל ההזנה של משרד החינוך, וכך נזנחו הצרכים הבסיסיים של עשרות אלפי תלמידים הסובלים מחוסר ביטחון תזונתי. עוד מתאר המסמך כיצד ניצל משרד האוצר את המשבר לקיצוץ דרסטי בכוח האדם של המוסדות להשכלה גבוהה, והפעיל לחץ על עובדי הוראה במערכת כולה לעבוד ללא תגמול כספי. הנייר מנתח באופן שיטתי את הכשלים של משרד החינוך בתחומים הבאים: אוכלוסיות מרקע סוציו-אקונומי נמוך, מפעל ההזנה לתלמידים נזקקים, החינוך המיוחד, החינוך החרדי, החינוך הערבי, קטינים בסיכון וחסרי עורף משפחתי, אוכלוסיית מבקשי המקלט ומערכת ההשכלה הגבוהה. בסופו של הנייר מוצגות המלצות קונקרטיות לפתרון מיידי וארוך טווח של הבעיות בתחומים הנסקרים, תוך הישענות על ידע של אנשי מקצוע בשטח וניסיון שנצבר בחודשים האחרונים במדינות אחרות.

1. הקדמה: מגיפת הקורונה ופגיעתה במערכת החינוך

התפשטות נגיף הקורונה גרמה לסגירה כמעט מוחלטת של כל בתי הספר בעולם. על-פי נתוני ארגון אונסק"ו, כתוצאה מהתפשטות הנגיף בתי הספר נסגרו ב-188 מדינות ויותר מ-90% מהתלמידים בעולם הפסיקו את לימודיהם. לסגירת בתי ספר השלכות חברתיות וכלכליות מרחיקות-לכת המשפיעות על כלל ציבור התלמידים, ההורים והמורים – ובמיוחד על תלמידים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך.

להלן כמה מההשלכות העיקריות של המצב, כפי שהן מפורטות במסמך של אונסק"ו:

- מאחר שבתי ספר מספקים הזדמנויות ללמידה והתפתחות אישית, סגירתם פוגעת באופן קשה בהזדמנויות אלה.
- מחקרים מצביעים על כך שהפסקה ממושכת בלימודים אינה פוגעת רק בלמידה עצמה אלא גם בכישורים החברתיים והרגשיים של התלמידים. בנוסף, תלמידים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך נפגעים במיוחד מהפרה של שגרת הלימודים, משום שעומדות לרשותם פחות הזדמנויות ללמידה מחוץ למסגרת הבית ספרית.
- על-פי רוב מוסדות חינוך בעלי ריכוז גבוה של תלמידים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך מוגבלים ביכולתם להפיק תוכן חינוכי המותאם ללמידה מרחוק – ומתקשים לפיכך להמשיך את שגרת הלימודים באמצעים מקוונים. במלים אחרות, קיים "פער דיגיטלי" בין מוסדות החינוך השונים.
- סגירת בתי הספר חושפת גם את הפער בין תלמידים המצוידים באמצעי קצה הדרושים ללמידה מרחוק, כמו מחשבים ביתיים וטאבלטים, לבין אלה שחסרים את האמצעים האלה או את התשתיות הנחוצות, כמו חיבור לרשת האינטרנט ורשת החשמל.
- למידה מרחוק מעניקה יתרון לתלמידים בעלי מוטיבציה גבוהה ויכולת ללמוד באופן עצמאי – מאפיינים בעלי הטיה סוציו-אקונומית ברורה.
- עם סגירת שערי בתי הספר, האחריות לחינוך הילדים נופלת על כתפי ההורים. הורים רבים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך מתקשים למלא את התפקיד הזה בזמן משבר בשל מחסור במשאבים חומריים וחינוכיים. נוסף על כך, הצורך להבטיח הכנסה שוטפת למשק הבית מאלצת הורים לצאת לעבוד גם בזמן המשבר ולהשאיר את ילדיהם ללא השגחה. כתוצאה מכך, מועצמים בקרב הילדים דפוסי התנהגות שמסכנים את בריאותם.
- בית הספר הוא מרחב שבו ילדים מפתחים כישורים חברתיים, וסגירתו פוגעת ביכולתם לפתח כישורים אלה.
- נעילת שערי בתי הספר עלולה להחמיר נשירה ממערכת החינוך.

UNESCO, Covid-19 Educational Disruption and Response, 29.3.20. ¹

- סגירת בתי הספר מובילה להפסקת מפעל ההזנה המתקיים בין כותלי מוסדות החינוך במהלך שעות הלימודים ומבטיח ארוחה חמה לתלמידים – מה שמונע תזונה באיכות ראויה מתלמידים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך.
- סגירת מערכת החינוך חושפת ביתר שאת את הפער המגדרי בין נשים לגברים. גם היום נשים הן אלה שמופקדות בדרך כלל על חינוך הילדים, ולכן האחריות לתמיכה בלמידה מרחוק מוטלת עליהן באופן בלתי-מידתי.

אי-שוויון במערכת החינוך הישראלית

אחד המאפיינים המרכזיים של מערכת החינוך הישראלית הוא האי-שוויון בין קבוצות תלמידים שונות. לאי-שוויון זה היבטים מעמדיים, אתניים ולאומיים. מבחני ההישגים הארציים והבינלאומיים מצביעים באופן עקבי על כך שהפערים בין הקבוצות השונות בישראל הם מהגבוהים במדינות ה-OECD. פערים אלה מקבלים ביטוי ברור מדי שנה בטבלת שיעור הזכאות לבגרות ביישובים שונים בארץ. אחד המאפיינים המרכזיים והיציבים של טבלאות אלה הוא הלימה בין שיעור ההצלחה בבגרות לבין הדירוג החברתי-כלכלי של היישוב. בראש הטבלה נמצאים, כצפוי, יישובים יהודיים שבהם מתגוררת אוכלוסייה משכילה ומבוססת כלכלית, אשכנזית ברובה. מתחתם ניתן למצוא יישובים יהודיים שבהם אוכלוסייה משכילה ומבוססת פחות, מזרחית ברובה. בתחתית הטבלה, למעט חריגים, נמצאים היישובים הערביים. פערים אלה נובעים, בין היתר, מכך שאופן הקצאת המשאבים של הממשלה אינו דיפרנציאלי. כתוצאה מכך, תלמידים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך אינם זוכים לתמיכה התקציבית הדרושה ואינם נהנים משוויון הזדמנויות אמיתי. פערי ההישגים הם גם פועל יוצא של הפערים בין תקציבי החינוך של הרשויות המקומיות השונות: ההוצאה השנתית לחינוך ברשויות מקומיות מהאשכול החברתי-כלכלי העליון גבוהה ביותר מפי עשרים מההוצאה לחינוך ברשויות מהאשכול הנמוך ביותר.2 גורם נוסף הוא האי-שוויון בהוצאה הפרטית על חינוך. מכיוון שההוצאה הפרטית לחינוך – היכולת של הורים לשכור את שירותיהם של מורים פרטיים, למשל – נגזרת מההכנסה הפנויה של משפחות, פערים כלכליים מיתרגמים באופן עקבי לפערים לימודיים.

² פולק, 2012

ההפרה של עקרון שוויון ההזדמנויות בחינוך באה לידי ביטוי גם בקיומם של מסלולי חינוך נפרדים לאוכלוסיות תלמידים שונות. כך, לדוגמה, קיים מסלול תיכוני עיוני איכותי לילדי הקבוצות המבוססות – שמוביל לתעודת בגרות הפותחת את הדלת למערכת ההשכלה הגבוהה – כשלצדו מסלול מקצועי נחות המאופיין בשיעור נמוך של זכאים לתעודת בגרות. במסלול האחרון לומדים בעיקר תלמידים מזרחים, שאליהם נוספו בשנים האחרונות גם תלמידים ערבים. בתוך כך, הורים מיישובים מבוססים מתנגדים לעתים קרובות למדיניות האינטגרציה של תלמידים מרקעים סוציו-אקונומיים שונים, שנועדה לצמצם חלק מהפערים שתוארו לעיל. לאורך השנים קבוצות של הורים בעלי יכולת כלכלית אף הקימו מסגרות חינוכיות בדלניות המשרתות את ילדיהם, שההרשמה אליהן מותנית במבחני קבלה ובתשלומי הורים גבוהים.

חשוב לזכור כי מערכת החינוך אינה פועלת במנותק מהמציאות החברתית, הכלכלית, התרבותית והפוליטית שבה היא מתקיימת. ישראל נמצאת במקום השני בשיעור הילדים העניים מבין מדינות ה-OECD, שנייה רק לטורקיה. לפי דוח ממדי העוני והפערים החברתיים לשנת 2018 של המוסד לביטוח לאומי, ב-2018 חיו בישראל כ-469 אלף משפחות עניות – קרוב לשני מיליון נפשות ובהן 841,700 ילדים. 3 מחקרים על אי-שוויון בחינוך מעלים כי במדינות המתאפיינות באי-שוויון כלכלי גבוה קיימת הסתברות גבוהה שילדים להורים עניים יהיו אף הם עניים. דוח של אונסק"ו מחזק את הממצאים הללו וקובע כי הסביבה הביתית של התלמידים היא המשתנה המשפיע ביותר על הישגיהם הלימודיים. על-פי מחקר שבחן באופן ספציפי את המקרה הישראלי, הקשר בין המיקום החברתי של המשפחה לבין רמת ההשכלה של הילדים לא רק שלא נחלש בין השנים 1995 ו-2008, אלא אף התחזק. להיעדר ביטחון תזונתי יש השפעה רבה בהקשר הזה: ילדים הגדלים במצב של חוסר ביטחון תזונתי סובלים מבעיות בהתפתחות הקוגניטיבית, והדבר משתקף בהישגיהם הלימודיים הנמוכים.

גורמים נוספים המשפיעים על סיכויי ההצלחה במערכת החינוך יוצרים פערים בהון התרבותי והחברתי שבו מחזיקים תלמידים מקבוצות שונות. הכוונה היא למידת נגישותו של התלמיד לרשתות חברתיות פורמליות ובלתי-פורמליות, לרמת ההתמצאות שלו בנורמות חברתיות מסוג מסוים וליכולתו לעשות שימוש יעיל בקשרים חברתיים במטרה להשתלב באופן מיטבי בחברה ובשוק העבודה. פערים בהון תרבותי משקפים הבדלים בניסיון, בהשכלה, בערכים, בהתנהגות, באמונות ובעמדות של ילדים מקבוצות תרבותיות וחברתיות שונות. מבחינה זו, לילדים מהמעמד הבינוני והגבוה יתרון ברור על פני ילדים מהמעמד הנמוך, מכיוון שקיימת הלימה בין ההון התרבותי של הראשונים לבין המשתנים המבטיחים השתלבות מיטבית במערכת החינוך.

https://www.btl.gov.il/Publications/oni_report/Pages/oni2018.aspx דניאל גוטליב, אורן היר, להב כראדי, "ממדי העוני והפערים החברתיים – דוח שנתי, 3 2018

משבר הקורונה הביא לידי ביטוי חריף במיוחד את האי-שוויון שמאפיין כבר שנים את מערכת החינוך הישראלית. כפי שמראה המסמך שלפניכם, למרבה הצער, המדיניות שננקטה על-ידי משרד החינוך עם פרוץ המשבר רק החמירה את המגמות הקיימות.

2. המגיפה ומערכת החינוך הישראלית

בעקבות התפשטות מגיפת הקורונה בתי הספר בישראל נסגרו ב-13 במרץ 2020. יומיים לאחר מכן הוחלט גם על סגירת גני-הילדים, מעונות היום ומסגרות החינוך המיוחד. עם סגירת בתי-הספר הלמידה בכל מערכת החינוך הישראלית הפכה למקוונת ("למידה מרחוק"). על-פי נתוני משרד החינוך, בשבוע שבין ה-15 ל-19 במרץ השתמשו בתוכן הדיגיטלי שהציע המשרד כ-718 אלף תלמידים במוצע מדי יום, ואילו בשבוע שבין ה-22 ל-26 למרץ – שבמהלכו הופסקה הלמידה מרחוק בחינוך היסודי – השתמשו בו כ-386 אלף תלמידים ביום. בנוסף, מדי יום נרשמו במוצע כ-344 אלף צפיות במערכת השידורים הלאומית. על-פי הנתונים שפרסם משרד החינוך לא ניתן לדעת אילו אוכלוסיות עשו שימוש בתוכן הדיגיטלי או צפו בשידורים.⁴ מה שברור שתלמידים רבים בישראל, שאין להם גישה לאינטרנט או לציוד הטכנולוגי הנחוץ, לא יכולים היו ליטול חלק בפעילות זו. להלן נסקור כמה מהבעיות המרכזיות שנוצרו עם המעבר ללמידה מרחוק.

א. הנחיות לקויות

במשך כחודש שלם ההוראה מרחוק התנהלה ללא הנחיות מסודרות של משרד החינוך: כל מוסד חינוכי גיבש תוכנית לימודים משלו והחליט באופן עצמאי כיצד להוציא אותה לפועל. רק ב-16 באפריל, כחודש לאחר סגירת בתי הספר והמעבר ללמידה מקוונת, המשרד פרסם מתווה הוראה המדמה סדר יום בית ספרי רגיל. הורים ומורים מחו על כך שהמתווה אינו מותאם לגילאים השונים של הילדים הלומדים במערכת החינוך וכי הוא מניח שבכל בית בישראל קיימים כמה מחשבים כמו גם הורים שיכולים להקדיש את כל זמנם לסיוע לילדים. באשר לתוכנית לילדי הגן, הסתדרות הפסיכולוגים בישראל פרסמה הודעה שלפיה התוכנית לא מותאמת ליכולות הרגשיות והקוגניטיביות של ילדים בגילאים הרלוונטיים.⁵

⁴ אתי וייסבלאי, "למידה מרחוק בחירום בעת סגירת מוסדות החינוך בעקבות התפרצות נגיף הקורונה – מבט משווה" מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 31 במרץ 2020.

⁵ הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, "נייר עמדה: תכנית הלמידה מרחוק שהתווה משרד החינוך עבור ילדי וילדות הגן" 18.4.2020.

למחרת, בעקבות המחאה המתעוררת, הודיע שר החינוך רפי פרץ כי המתווה אינו בגדר תוכנית מחייבת, אלא כלי שנועד לסייע למורים ולמנהלים. "כל מנהל ומורה יחליטו באיזה אופן הוא נעזר בכלים אלו", הכריז שר החינוך. 6. במקביל, הגם שמשרד החינוך הנחה את המורים ללמד באופן מקוון מערכת שעות מלאה, האוצר דרש מהם שלא ללמד יותר מ-50% משעות ההוראה הרגילות. עוד דרשו בכירי האוצר לצמצם את היקף ההוראה בגני הילדים ל-10% בלבד.

רצף אירועים אלו מדגים את האי-מוכנות, חוסר התיאום והבלבול ששררו במערכת החינוך בחודש הראשון למשבר. בנוסף לכך, ב-19 באפריל החליטה הממשלה כי המורים אמנם יקבלו שכר מלא עבור ימי ההוראה מרחוק, אלא שיום עבודה מרחוק ייחשב לכל היותר לחצי יום והמורים יידרשו "להחזיר" את הימים הללו במהלך החופש הגדול. זאת על אף שממתווה ההוראה מרחוק שפרסם משרד החינוך עצמו מצוין כי מצופה מהמורים ללמד באופן מקוון לאורך יום לימודים מלא. הסתדרות המורים, הארגון היציג של המורות והמורים בבתי הספר היסודיים, התנגדה להחלטה – מה שעורר ביקורת על חברי הארגון, שלא הסכימו לעבוד ימי עבודה מלאים תמורת מחצית מהשכר.

ב. העיוורון החברתי של נהלי החירום

במערכת החינוך הישראלית – המנוסה במצבי חירום, בעיקר על רקע ביטחוני – קיימים נהלים להפעלת המערכת בזמן חירום.⁷ חלק מהנהלים נוגעים ללמידה באמצעות האינטרנט וכוללים הנחיות להעלאת חומרים לאתר משרד החינוך ולהפעלת מערך שידורים לימודי. השידורים הללו זמינים כיום בפלטפורמות שידור שונות – כמו יוטיוב, סלקום TV ואורנג' TV – המתבססות על רשת האינטרנט, שהשימוש בה כרוך בתשלום. על-פי הנהלים של משרד החינוך, לכל בית ספר צריך להיות אתר המוקם על-ידי המחוז ומינהל התקשוב. האחראיות על התקשורת הרציפה עם התלמידים בשעת חירום מוטלת על בית הספר, כשמחנכי הכיתות אחראים על ארגון קבוצות לימוד, והמפקחים והמדריכים מטעם משרד החינוך מלווים את צוות ההוראה הבית ספרי בבחירה ובהכנה של חומרי הלימוד.

⁶ שירה קדרי עובדיה, "המורים מתקשים להבין את הוראות משרד החינוך", הארץ, 17.4.2020.

⁷ משרד החינוך, "נוהלי שעת חירום במערכת החינוך", 2019. "משרד החינוך חירום בזמן אמת – נהלים והנחיות להתנהלות ולמידה מרחוק בחירום", 2020.

נהלים אלו לקויים מאחר שאינם מתייחסים למציאות שבה למאות אלפי תלמידים במערכת החינוך אין מחשבים או טאבלטים ו/או חיבור לאינטרנט, ההכרחיים ללמידה מרחוק. על-פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בכ-24% ממשקי הבית עם ילדים בישראל אין אינטרנט וב-15.7% ממשקי הבית אין מחשב ביתי. נוסף על כך, 21.7% מבין משקי הבית היהודיים אינם מנויים על אינטרנט לעומת 51% ממשקי הבית הערביים. פערים דומים נמצאו גם בהקשר של בעלות על מחשב ביתי: 8 נפח השימוש במחשב בקרב דוברי עברית גבוה פי שניים מהשימוש בקרב דוברי הערבית. 9 כמו כן, מנתוני המכון הישראלי לדמוקרטיה ל-2016 עולה כי 57% מהאוכלוסייה החרדית אינם משתמשים באינטרנט.¹⁰

הנהלים גם מתעלמים מכך שלא כל תלמידי מערכת החינוך נהנים מתנאים סביבתיים המאפשרים להם ללמוד באופן מקוון, כמו מרחב ביתי לימודי ונוכחות של הורים היכולים לסייע בלמידה. סביבה לימודית תומכת היא קריטית במיוחד עבור תלמידים צעירים ותלמידים בעלי מוגבלויות. מעבר לפערים הדיגיטליים, למידה מרחוק נסמכת על מעורבות הורית מוגברת בגילאים צעירים ועל יכולת למידה עצמאית בגילאים מבוגרים יותר. מעורבות הורית ויכולת למידה עצמאית מושפעות, כמובן, מהרקע חברתי-כלכלי של התלמידים ומההון התרבותי שלהם ושל משפחתם. לפיכך, אפילו בהיעדר הפער הדיגיטלי, מודל הלמידה מרחוק עדיין עלול להעמיק את הפערים החינוכיים הקיימים.

עולה הרושם שהמציאות החינוכית הישראלית של אי-שוויון חריף בין קבוצות שונות נעדרת לחלוטין מהנהלים ומהמדיניות המנחים את הפעילות של משרד החינוך מתחילת המשבר. כתוצאה מכך, רק חלק מהתלמידים בישראל משתתפים בפעילות חינוכית בשבועות האחרונים. רשויות מקומיות מבוססות היו מוכנות בהרבה למעבר ללמידה מקוונת, וחלקן אף השתמשו בהזדמנות זו כדי להטמיע טכניקות למידה חדשניות. קבוצות רבות אחרות נותרו הרחק מאחור. יושב ראש איגוד מנהלי מחלקות החינוך ברשויות המקומיות ציין באחרונה כי על אף שמערך הלמידה מרחוק אמור לשרת תלמידים רבים, אין מענה מוסדר מטעם משרד החינוך לתלמידים מאוכלוסיות מוחלשות ולאילו שאין להם נגישות ללמידה מקוונת. עוד הוסיף ראש האיגוד כי רשויות מקומיות פועלות כל אחת על-פי יכולתה, לעתים תוך הישענות על תרומות.

ככלל, למרות הניסיון ארוך השנים שנצבר במערכת החינוך בכל הקשור לפעילות בשעת חירום, עולה הרושם כי המערכת לא הייתה מוכנה כראוי למצב הנוכחי: מורים לא קיבלו הכשרה מספקת, ההנחיות שניתנו היו בלתי-ברורות, וההורים, שהפכו לחלק מרכזי בתהליך ההוראה, לא נלקחו בחשבון במהלך ההיערכות למצב החדש.

⁸ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "בעלות על מוצרי בידור ותקשורת, לפי קבוצת אוכלוסייה ורמת פריפריאליות של יישוב המגורים", 2017, בתוך: פני החברה בישראל מס' 11, פרק 2, עמ' 124.

⁹ שיזף רפאלי, ערן לק, יעל אלבו, יעל אופנהיים, דפנה גץ, "גישה חדשנית למדידת הפער הדיגיטלי בישראל: עקבות דיגיטליים ככלי לגיבוש מדיניות", 2018.

¹⁰ אסף מלחי, גלעד מלאך, שוקי פרידמן, שנתון החברה החרדית המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ג. מפעל ההזנה

אי-ביטחון תזונתי מוגדר כהיעדר נגישות סדירה למזון בכמות מספקת המאפשרת חיים בריאים ופעילים. מחקר של הביטוח הלאומי שפורסם ב-2018 בחן את מצב הביטחון התזונתי בישראל ומצא כי אחד מכל חמישה ישראלים חי באי-ביטחון תזונתי ושעבור קרוב לחצי מהאנשים הללו אי-ביטחון תזונתי הוא מצב חיים קבוע ומתמשך.

מערכת החינוך הישראלית כוללת מפעל הזנה לתלמידים מתוקף חוק ארוחה חמה לתלמיד מ-2005. החוק קובע הסדר של מתן ארוחה חמה לתלמידי גן חובה ובתי ספר יסודיים שבהם מונהג יום לימודים ארוך (עד השעה 16:00). מפעל ההזנה מתקיים גם במוסדות החינוך המיוחד, הפועלים במתכונת יום ארוך מתוקף חוק החינוך המיוחד. על-פי נתוני משרד החינוך, מתוך כ-247 אלף תלמידים שלומדים יום לימודים ארוך ואמורים לאכול בבית הספר, 116 אלף תלמידים – כמעט מחצית – לא מקבלים ארוחת צהריים חמה מהרשות המקומית. אחת הסיבות לכך שהיא שחלק מהרשויות לא נוטלות חלק במפעל ההזנה. ההורים בחלק מהרשויות החזקות ויתרו על התוכנית ודאגו לחלופות כמו קייטרינג. במקביל, חלק מראשי הרשויות החלשות אינם מוכנים להשתתף בתוכנית, אם בגלל החובה לשאת במחצית מעלותה ואם בגלל הביורוקרטיה הכרוכה בהשתתפות. כך או אחרת, קבלת ארוחה סדירה כחלק ממפעל ההזנה כרוכה בהשתתפות עצמית של ההורים בגובה של כ-6.3 שקלים ליום (כ-130 שקלים לילד בחודש). בתי ספר רבים אינם מצליחים לגייס את הסכום הזה.

על-פי נתונים של "רבנים לזכויות אדם", בשנת הלימודים תשע"ו נהנו מהזנה כ-165 אלף ילדים במסגרת צהרונים ציל"ה ועוד כ-62 אלף בצהרונים של הרשות המקומית. ב-2017 השתתפו לפחות 199 אלף ילדים בצהרונים של תוכנית ניצנים ונהנו אף הם ממפעל ההזנה. לפי נתוני תשע"ט, כ-103 אלף ילדים במעונות יום מפוקחים שמפעילים ארגוני נשים ומגוון עמותות זכאים אף הם להזנה. כמו כן, זכאים להזנה כ-13 אלף ילדים במשפחתונים. מפעל ההזנה פועל גם בחלק מהמסגרות בקהילה לילדים בסיכון ולאנשים עם מוגבלות, כגון מועדוניות רב-תכליתיות לילדים בסיכון ומעונות יום שיקומיים לילדים עם צרכים מיוחדים.

קשה לדעת מהו היקף מפעל ההזנה בשעה שמוסדות החינוך סגורים. על-פי נתוני משרד החינוך חולקו, נכון לאמצע אפריל, 40 אלף ארוחות לתלמידים נזקקים – כשליש בלבד ממספר הארוחות המחולקות בשגרה. על-פי נתוני "רבנים למען זכויות אדם", הרוב המכריע של המסגרות החינוכיות הרלוונטיות היה מושבת. יתרה מכך, בזמן המשבר משרד העבודה והרווחה סיפק ארוחות ליותר מ-90 אלף קשישים שמומנו מתקציב מפעל ההזנה של משרד החינוך. כלומר, ארוחות נלקחו מתלמידים לטובת קשישים. כאמור, מפעל ההזנה משרת תלמידים ממעמד חברתי וכלכלי נמוך. בתקופה זו של משבר כלכלי חריף משפחות רבות ממעמד זה נותרות מחוסרות עבודה וחלקן אף אינן זכאיות לדמי אבטלה – למשל, אוכלוסיית מבקשי המקלט.

¹¹ טל כרמון, "הארוחות לילדים יופנו לקשישים", דבר. 22.3.2020 <https://www.davari.co.il/218295>

ד. החינוך המיוחד

בשנת הלימודים תשע"ט (2018-2019) למדו במערכת החינוך המיוחד כ-260 אלף תלמידים. כ-160 אלף מתוכם משולבים בכיתות רגילות וכ-98 אלף במסגרות חינוך מיוחד (בתי ספר וגנים לחינוך מיוחד וכיתות חינוך מיוחד בבתי ספר רגילים). ב-15 במרץ 2020 החליטה הממשלה על סגירת מסגרות החינוך המיוחד, יומיים לאחר שהחליטה על סגירת בתי הספר הרגילים. לתלמידי החינוך המיוחד שורה של צרכים מיוחדים שדורשים מערך שירותים המותאם להם. 12 נהלי החירום של משרד החינוך מתייחסים לכך. על-פי הנהלים, "אי-קיום לימודים במערכת זו יוצר קשיים רבים ומצוקה קשה אצל התלמידים ובקרב משפחותיהם" ולפיכך, "אם לא יתקיימו לימודים בבתי הספר, או שיימנע מחלק מהתלמידים להגיע לבית הספר, יש לעשות כל מאמץ כדי להגיע לבתיהם וללמדם שם".¹³ עוד קובעים הנהלים כי על כל רשות להכין רשימה של תלמידי החינוך ולפרט את המענה שיינתן להם בשעת חירום. נהלים אלה לא מספקים מענה לצרכים של ילדי החינוך המיוחד, אלא מטילים אחריות כללית על הרשות המקומית לדאוג לצרכיהם. אבל כלל לא ברור שלחלק ניכר מהרשויות המקומיות בארץ יש את היכולת לבצע זאת. כך או כך, הנהלים אינם מתאימים למשבר הקורונה ולהנחיות לריחוק חברתי. מסמך שהוציאה במרץ האחרון רחלי אברמזון, מנהלת אגף חינוך מיוחד במשרד החינוך, מטיל את האחריות לטיפול בתלמידי החינוך המיוחד על הצוות הבית ספרי לשעת חירום.¹⁴ המסמך מורה לצוות להעלות חומרי לימוד מתאימים לאתר בית הספר. עוד כולל המסמך הוראות לפרסום מערכת שעות שבועית הכוללת מפגשים, פעילויות, שיעורים וירטואליים ועבודה עצמית המותאמת לתלמידי החינוך המיוחד. עוד פרסם משרד החינוך מסמך שעוסק בתמיכה בתלמידים הנעזרים במטפלים באמצעות אמוניות.¹⁵ על-פי הנהלים של המשרד מ-2019, האחריות לתלמידי החינוך המיוחד מוטלת על הרשות המקומית, ואילו לפי הנהלים החדשים, האחריות מוטלת דווקא על בית הספר.

¹² אתי וייסבלאי, "הטיפול בתלמידי החינוך המיוחד בצל הקורונה – מידע ראשוני ונקודות אפשריות לדיון", מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 26.03.2020.

¹³ משרד החינוך, "נוהלי שעת חירום במערכת החינוך", 2019.

¹⁴ משרד החינוך, התפשטות נגיף הקורונה – הדגשים במתן מענה לתלמידים עם צרכים מיוחדים, מרץ 2020

¹⁵ ענת מנדלסון וענת מרנין-שחם, מדריכות ארציות לטיפול באמצעות אמוניות, אגף א' חינוך מיוחד, משרד החינוך, "תמיכה בתלמידים, בהורים ובצוותים – ע"י מטפלים באמצעות אמוניות במצב בו לא ניתן לקיים שגרת לימודים בעת סגירת מוסדות חינוך בשל מצב חירום", 15.3.2020.

כאמור, האחריות לטיפול בילדי החינוך המיוחד לא הייתה מוגדרת כראוי עוד לפני פרוץ המגיפה, והמשבר הנוכחי רק העצים את הבעיה. התמונה העולה מהמתרחש בשטח מלמדת כי לא היה ברור מיהם הגורמים האחראים לטיפול הצרכים של אוכלוסייה זו: בית הספר, הרשות המקומית, מרכז התמיכה היישובי או האזורי או מערך הפיקוח? בנוסף, לא היה ברור מיהו הגורם האמון על מפוי הצרכים ומתן המענה לילדי החינוך המיוחד ומי אמור לדאוג לצרכיהם החינוכיים בשעה שהמוסד החינוכי סגור. הנהלים של משרד החינוך מתעלמים מהעובדה שלא לכל התלמידים בחינוך המיוחד יש את האמצעים הטכנולוגיים והסביבה הביתית המתאימה ללמידה מקוונת.

עד כתיבת דברים אלה, תלמידי החינוך המיוחד לא קיבלו מחשבים המותאמים לצרכיהם, והיעדר הטיפול בהם לתקופה ממושכת כל-כך הביא אצל חלקם לרגרסיה. ב-30 במרץ פרסם משרד החינוך לראשונה מתווה לטיפול בילדי החינוך המיוחד בקבוצות קטנות. אלא שמחסור בכוח אדם, הוראות בלתי-ברורות והעובדה כי מדובר בהנחיות וולנטריות בלבד הביאו לכך שחלק מהרשויות המקומיות יישמו את המתווה המוצע וחלקן, במיוחד רשויות חלשות, לא יישמו את המתווה. 16 ב-18 באפריל פרסם משרד החינוך מתווה חזרה הדרגתית ללימודים. המתווה מתייחס, בין היתר, לתלמידי החינוך המיוחד, לתלמידים הלומדים בכיתות חינוך מיוחד בבתי ספר רגילים ולתלמידים משולבים בבתי הספר ובגנים. על-פי התוכנית, הלמידה תתבצע לסירוגין ובמשמרות בימים שייקבעו מראש לכל תלמיד. הלמידה תתבצע בקבוצות של שניים עד שלושה תלמידים במרחב הגן או הכיתה, תוך הקפדה על נוכחות של שני אנשי צוות קבועים. משך כל מפגש יהיה בין שעתיים לשלוש. בנוסף, כל תלמיד יקבל תוכנית אישית ללמידה מרחוק.

מסמך שפרסם מכון ברוקדייל במרץ 2020 בחן את המדיניות הנהוגה במקומות אחרים בעולם בכל הנוגע לחינוך ילדים בעלי מוגבלויות בשעת חירום. לובמסקנות הדוח החוקרים מציינים שבחלק מהמדינות מערכת החינוך המיוחד ממשיכה לפעול גם במהלך המשבר במתכונת מצומצמת עבור קבוצות ספציפיות, כמו ילדים עם צרכים מורכבים וילדים עם מוגבלות שהוריהם הוגדרו כעובדים חיוניים. בחלק מהמדינות מערכת החינוך דאגה להדריך הורים כיצד לטפל בילדים עם מוגבלויות במהלך המשבר. במדינות מסוימות חלק מהילדים ממשיכים לקבל טיפולים ותמיכה מרחוק או בביתם. באנגליה, למשל, משרד החינוך קבע כי חלק מהילדים המוגדרים פגיעים, ובהם ילדים עם מוגבלויות, יוכלו לקבל מענה בביתם לאור המצב. בגרמניה הפסקת הלימודים חלה גם על מסגרות לחינוך מיוחד. עם זאת, בברלין מופעלים מרכזי יום לילדים עם מוגבלות במסגרת מערך החירום. כל המרכזים הייעודיים לילדים עם מוגבלות שפעלו לפני מצב החירום ממשיכים לפעול במתכונת חירום עבור ילדים הזכאים לשירות. כלומר, הילד ממשיך להגיע למסגרת הקבועה והמוכרת שלו.

¹⁶ משרד החינוך, "מתווה החזרה המדורג של החינוך המיוחד ללימודים", 18.4.2020.

¹⁷ ליטל ברלב, מריאלה יאבו, הילה רימון-גרינשפן, יניב אורן ולייה מורן-גלעד, "ילדים עם מוגבלות במערכת החינוך בעת משבר הקורונה – סקירת מדיניות בין-לאומית", מכון ברוקדייל, 29.3.2020.

ה. החינוך החרדי

בשבוע הראשון למשבר חלק ניכר ממוסדות הלימוד החרדים לבנים המשיכו לפעול כרגיל, התנהגות שזכתה לביקורת ציבורית חריפה. כל מוסדות הלימוד לבנות נסגרו באופן מיידי בהתאם להוראות משרד הבריאות. 18 כאמור, האוכלוסייה החרדית מוגבלת מאוד ביכולתה לעבור ללמידה מרחוק, מאחר שחלקים גדולים ממנה חסרים את האמצעים הטכנולוגיים הדרושים. בנוסף, בקבוצות רבות בחברה החרדית קיים איסור על חיבור לאינטרנט. אבל אפילו אצל משפחות חרדיות בעלות מחשבים וחיבור לאינטרנט למידה מרחוק היא משימה כמעט בלתי-אפשרית, בהתחשב בצפיפות הרבה ובמספר הילדים. משרד החינוך פרסם נוהל למידה בחירום לאוכלוסייה החרדית ובו שלושה מתווים ללמידה מקוונת. 19 הבחירה של בית הספר באחד מהמתווים תלויה באופיו של המוסד החינוכי, באוכלוסייה שהוא משרת ובתשתיות הטכנולוגיות שעומדות לרשותו ולרשות התלמידים. מתווה אחד מיועד לבתי ספר בעלי תשתית ללמידה מרחוק שהתלמידים יכולים להתחבר אליה מהבית. מתווה שני מבוסס על שימוש בדוא"ל ואפליקציות שונות של גוגל, ומתווה שלישי מבוסס על למידה באמצעות הטלפון. קשה להעריך את מספר התלמידים החרדים שהשתמשו בכל אחד מהמתווים מאז פרוץ המשבר.

ו. מבקשי המקלט

לפי דוח של עמותת א.ס.ף. מדצמבר 2019 חיים בישראל כ-30 אלף מבקשי מקלט מאריתריאה וסודן. לפי הדוח, המסתמך על נתונים ממקורות מגוונים, נכון לסוף 2018 חיו בישראל כעשרת אלפים קטינים שרובם המוחלט ילידי ישראל – 7,000 מהם בדרום תל-אביב. על-פי ההערכות, כשליש מתוך הקטינים החיים בתל-אביב הם פעוטות בגילאי 3-0, כשליש – ילדי גן (עד גיל 6) וכשליש – תלמידי בית ספר. בימים אלה, כשהרוב המוחלט של מבקשי המקלט והפליטים מוצאים עצמם ללא עבודה ופרנסה, הקשיים הלימודיים שחווים הילדים בשגרה מועצמים ועמם האתגרים למשפחה וילידים עצמם.

¹⁸ אסף מלחי, גלעד מלאך ושוקי פרידמן, "חרדים לקורונה: התמודדות המגזר החרדי עם מגפת הקורונה והמלצות למדיניות". המכון הישראלי לדמוקרטיה, 26.3.2020.

¹⁹ משרד החינוך, "נוהל למידה בחירום", מחוז חרדי, תש"פ.

מבחינה פיזית, רוב משפחות מבקשי המקלט חיות בדירות קטנות, רבות מהן מפוצלות, שאינן מציעות מרחב למידה לילדים. הצפיפות בבית וחוסר היכולת לצאת החוצה פוגעים גם בפניות הרגשית והמנטלית ללמידה. מבחינת הפער הדיגיטלי, בעוד שבעיה זו מוכרת בקרב קבוצות מוחלשות שונות, בקרב מבקשי המקלט והפליטים המצב חמור פי כמה. לא רק שלרוב המשפחות אין מחשב כלל, אלא שגם הגישה לאינטרנט מוגבלת. גם אם יש למשפחה חבילת גלישה היא לרוב לא במהירות מספקת כדי לאפשר שיעורים מקוונים – לא לילד אחד ובוודאי לא לכמה ילדים. בנוסף, למשפחות רבות אין את התשתית הטכנולוגית הבסיסית הדרושה ללמידה מרחוק, כמו מצלמת רשת ואוזניות. בעיה נוספת נובעת מכך שלהורים רבים מבין מבקשי המקלט אין יכולת, בשל מגבלות שפה, לעזור לילדים בלמידה ולתווך את הנחיות בית הספר. כתוצאה מכך, רוב הילדים של מבקשי המקלט, שהם בגילאי גן ובית ספר יסודי, לא יכולים להסתמך על עזרה מצד ההורים, גם אם בתי הספר מעבירים להורים חוברות הדרכה וחומרי לימוד.

מבחינה רגשית ונפשית, זוהי תקופה קשה במיוחד עבור ילדים באוכלוסיית מבקשי מקלט. במקרים רבים האבות נשארים עם הילדים בבית, ואילו האמהות ממשיכות לעבוד – בניקיון, למשל. האבות אינם מורגלים בישיבה ממושכת בבית או בטיפול בילדים ולעתים אינם מספקים להם את התמיכה הנדרשת. בתוך כך, האמהות עצמן נמצאות בסיכון בשל עבודה במקומות כמו בתי אבות, לעתים ללא ציוד מגן ראוי.²⁰

ז. קטינים בסיכון וחסרי עורף משפחתי

עם התפרצות הנגיף נשלחו לבתיהם כ-21 אלף ילדים בסיכון השוהים בכפרי נוער ופנימיות. מדובר בילדים שבני משפחותיהם מתקשים לטפל בהם. הם הוצאו מבתיהם בהמלצת שירותי הרווחה או עקב בקשת ההורים. בקצה הרצף נמצאת אוכלוסיית הקטינים חסרי העורף המשפחתי, אשר מונה כאלף ילדים. לקטינים אלו אין אף הורה מתפקד שאליו הם יכולים לפנות אפילו בשעת חירום למילוי צורכיהם הבסיסיים ביותר. עבור קטינים ללא עורף משפחתי הפנימייה משמשת מסגרת שבה הם מקבלים מענה רגשי ולעתים אף רפואי תוך ליווי של פסיכיאטרים, פסיכולוגים ועובדים סוציאליים.

²⁰ אנו מודים למורן מקמל מהמרכז לפליטים בנגב על המידע.

מעדויות של עובדים סוציאליים עולה כי רבים מהקטינים ששוחררו בשבועות האחרונים בעקבות המשבר משוטטים ברחובות, משתמשים בסמים וחלקם חשופים לאלימות משפחתית. חלק מהקטינים ביקשו לחזור למסגרת הפנימייה, אבל המוסדות דרשו שיעברו בדיקות לגילוי הנגיף או שייכנסו לבידוד. בעקבות דרישה זו, משרד החינוך ביקש ממשרד הבריאות לערוך את הבדיקות הדרושות אך נתקל בסירוב. הקליניקות המשפטיות במרכז האקדמי למשפט ועסקים ברמת גן, הקליניקה לילדים ונוער באוניברסיטה העברית ועמותת "מקום" הגישו עתירה לבית המשפט בבקשה שיוציא צו להחזרת הקטינים חסרי העורף המשפחתי לפנימיות. העותרים טענו כי התנהלות המוסדות החינוכיים בלתי-סבירה, מפרה את זכויותיהם של הקטינים, ומנוגדת ל"צו בריאות העם". תשובת משרד החינוך הייתה שהתלמידים יורשו לחזור לפנימיות ולשהות שם בבידוד בקבוצות של עד עשרה ילדים. חשוב להבין כי הפנימיות הללו משמשות בית לתלמידים אלה ודואגות באופן שוטף לרווחתם הנפשית, הרגשית והפיזית. סגירתן הפתאומית פוגעת באופן חמור בביטחון של קטינים ללא עורף משפחתי ומעמידה אותם בסיכון מידי וממשי. השיקום מתקופת הזנחה זו יהיה מורכב עד בלתי-אפשרי.

ה. מערכת החינוך הערבית

מערכת החינוך בחברה הערבית נכנסה למשבר הנוכחי כשהיא סובלת מנחיתות ארוכת שנים בהשוואה לשאר מערכת החינוך בישראל. המיעוט הערבי סובל מאפליה שיטתית בהקצאת משאבים ונתון למנגנונים שונים של שליטה ופיקוח.²¹ בחברה הערבית קיים מחסור כרוני באנשי הוראה מקצועיים, באלפי כיתות לימוד ובעשרות אלפי שעות הוראה. מצבן הכלכלי של הרשויות המקומיות הערביות אינו איתן, ותמיכתן במוסדות החינוך מועטה בהשוואה לתמיכה של רשויות מקומיות יהודיות במוסדות החינוך שלהן. נוסף על כך, יכולת גיוס המשאבים של בתי הספר הערבים מהחברה האזרחית מוגבלת ביותר. שני שלישים מהילדים הערבים נמצאים מתחת לקו העוני, כשמצבם של התלמידים ביישובים הבלתי-מוכרים בנגב חמור במיוחד: 80% מהמשפחות ביישובים אלו נמצאות מתחת לקו העוני.²²

²¹ אלחאג', מ' (1996), "חינוך בקרב הערבים בישראל". ירושלים: מאגנס, הוצאת הספרים של האוניברסיטה העברית, ירושלים ומכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

²² המועצה הלאומית לשלום הילד (2018). "ילדים בישראל 2018 – לקט נתונים".

נתונים אלו משפיעים באופן משמעותי על ההיערכות של מערכת החינוך הערבית לשעת חירום. על-פי נייר עמדה של ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, כמחצית מהתלמידים הערבים לא מחוברים בצורה רציפה ללמידה מרחוק. 23 באזורים מסוימים הלמידה מרחוק לא מתקיימת כלל עקב היעדר תשתיות, מחסור במכשירי קצה מתאימים וחוסר יכולת של הורים לסייע לילדיהם. הפער הדיגיטלי בחברה הערבית קשור למעמד של המיעוט הערבי בישראל. בשל מצבן הכלכלי של הרשויות המקומיות הערביות, יכולתן להשקיע בציוד קצה בבתי הספר מוגבלת מאוד בהשוואה לבתי הספר היהודיים. גם רמת ההיערכות בבתי ספר וההשקעה בהדרכת הצוותים במגזר הערבי הייתה נמוכה בהרבה בהשוואה להיערכות במערכת החינוך היהודית. בהקשר זה ראוי להזכיר שמאז פרישתו לפנסיה של המפמ"ר ב-2015, אין מפמ"ר לתקשוב במערכת החינוך הערבית.

סקר הלמ"ס שפורסם בדצמבר 2019 מצביע על פערים עצומים בשימוש בכלים דיגיטליים בין האוכלוסייה היהודית לערבית: 71% מהאזרחים הערבים דיווחו שהם גולשים באינטרנט באמצעות הטלפון הנייד, ורק 43% דיווחו שהם משתמשים במחשב בבית – לעומת 77% מהאזרחים היהודים. בהקשר זה חשוב להבהיר כי לא ניתן לבסס למידה מרחוק על הטלפונים הניידים של הורי התלמידים, הן בשל מגבלת הגודל של המכשיר והן בשל העובדה שלעתים קרובות הטלפונים הניידים משמשים את ההורים. על-פי נתונים של ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי מאפריל 2020, ב-55 רשויות מקומיות ערביות, שבהן כמיליון אזרחים ערבים, לכ-90 אלף תלמידים אין גישה למחשב או לאמצעי קצה חלופי לחיבור למערך הלמידה מרחוק. 24 על-פי דוח של "אג'יק-מכון הנגב", לכ-51 אלף תלמידים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב אין חיבור לרשת החשמל או לאינטרנט. מצב זה פוגע לא רק בתלמידים ובסטודנטים אלא גם במורים המתגוררים ביישובים אלה.

יתרה מכך, הפלטפורמות המרכזיות ללמידה מרחוק מבוססות על השפה העברית בלבד. כך, למשל, האתר המרכזי של משרד החינוך ללמידה מרחוק לא תורגם כלל לערבית. מציאות זו מגבירה את התלות של ילדים במבוגרים דוברי עברית ומהווה חסם מוחלט עבור משפחות שאין בהן קוראי עברית. בנוסף, קיים מחסור בתכנים דיגיטליים בערבית, כמו סרטונים ומצגות. בחינה של התכנים שהועברו בלמידה מרחוק בשבועיים הראשונים מלמדת על הפער עצום בין חומרי הלימוד המוצעים ליהודים לבין אלה המוצעים לערבים. בחלוף הימים המצב השתפר, אבל הפער עדיין קיים. בהקשר זה חשוב לציין כי העובדה שאולפני השידור נמצאים באזור המרכז ואין אף אולפן שידור באזור הצפון, מקשה על מורים ערבים להשתלב בהוראה מרחוק.

²³ דוח של ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, בתוך: ועדת המעקב העליונה, הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות. 2020. "התמודדות החברה הערבית עם המשבר קורונה", עמוד 20.

²⁴ שם, 21.

ט. מערכת ההשכלה הגבוהה

עם תחילת המשבר האוניברסיטאות והמכללות עברו במהירות להוראה מקוונת במטרה למזער את הפגיעה במהלך התקין של הסמסטר. ב-12 באפריל הודיעה המועצה להשכלה גבוהה כי המצב יישאר על כנו עד סוף הסמסטר. "לא כדאי לקחת סיכון ולפתוח את הקמפוסים כשאינן לחידוש הנוכחות הפיזית תרומה משמעותית למשק ממילא", הסבירו נציגי המועצה. החלטה זו לא התקבלה תוך שיתוף מהותי של נציגי הסגל האקדמי, והיא מבטאת התערבות גסה של משרד האוצר בקבלת החלטות שאינן בתחום התמחותו או סמכותו. התערבות זו, שהחלה כבר עם פרוץ המשבר, מאיימת על היכולת של המוסדות להשכלה גבוהה לנהל את הלימודים והמחקר המתבצעים בהם באופן ענייני ומקצועי. התפיסה שלפיה הוראה מרחוק משמשת תחליף מספק לפעילות האקדמית על שלל היבטיה וכי חזרה לשגרה אקדמית תקינה אינה תורמת משמעותית למשק היא בעייתית, בלשון המעטה, ומתעלמת ממספר לא מבוטל של קשיים העולים מהמתכונת המצומצמת של הוראה מקוונת.

ההיערכות המהירה של המוסדות ללמידה מרחוק מעידה על רצונם ויכולתם של עובדי המערכת להתמודד עם משבר הקורונה ועל יכולתם להתאים את שגרת עבודתם לצורכי השעה. עם זאת, כבר מן ההתחלה היה נדמה כי משרד האוצר רואה במשבר הזדמנות להטיל מגבלות בלתי-מוצדקות על המוסדות תוך פגיעה בחוליות החלשות ביותר של המערכת: הסגלים המנהליים והעובדים הזמניים והשעתיים – כולל, כמובן, עובדי הקבלן. הקלות שבה הוחלט לפגוע דווקא בעובדות – שהרי נשים הן הרוב בסגלים המנהליים ובקרב עובדי הקבלן במערכת ההשכלה הגבוהה – מלמדת לא רק על האי-שוויון הרווח במערכת, אלא גם על ההפקרה של מי שפרנסתן קשה מלכתחילה. יתרה מכך, כפי שנמשכה עבודתם של הסגלים האקדמיים מהבית, רוב הסגלים המנהליים, שעבודתם חיונית הן לתפקוד האקדמי השוטף והן להכנת שנת הלימודים הבאה, היו יכולים להמשיך את עבודתם גם במתכונות זו. נוסף על כך, בחלק מהמוסדות האקדמיים ההכללה של עוזרות ועוזרי המחקר שאינם מועסקים באמצעות מלגה כחלק מהסגל המנהלי הכריחה גם אותם להפסיק את עבודתם המחקרית. וכך, גם קבוצה זו, שמורכבת בעיקר מסטודנטים שמשתכרים ממילא במשורה, נאלצה לוותר על מטה לחמה – אפילו אם התקציב לעבודתה מקורו בקרנות חיצוניות או בקרנות המחקר של הסגל הבכיר. עמדתנו היא שיש לדרוש את החזרתה של קבוצה זו לעבודה בהקדם האפשרי – מלבד, במקרים שבהם מדובר בעבודה במעבדות שעדיין סגורות.

המעבר להוראה מקוונת היה אמנם צו השעה, אבל לא נכון לראות בו תחליף לחיי קמפוס ולהוראה פנים אל פנים. יש לכך סיבות רבות, פדגוגיות וחברתיות. כאן אנו מבקשים בעיקר להדגיש את האופן שבו הוראה מקוונת חושפת ומעצימה את האי-שוויון הקיים ממילא בקרב הסטודנטים – ובמידה מסוימת גם בקרב סגל ההוראה, בעיקר הזמני או הזוטר. מעבר לעובדה שהקביעה שהוראה מקוונת יכולה לשמש תחליף להוראה פנים אל פנים אינה נסמכת בהכרח על מחקרים שנעשו בנושא, חשוב לשים לב לכך שלאופן הוראה זה יש השלכות שליליות בעיקר על סטודנטים מרקעים מעמדיים והשכלתיים חלשים (כמו בנות ובני דור ראשון להשכלה גבוהה), מה שעלול להביא לנשירתם מהלימודים. באופן ספציפי יותר

ניתן להצביע על שלושה היבטים של אי-שוויון במעבר להוראה מרחוק במערכת ההשכלה הגבוהה. נגישות טכנולוגית: לא כל אוכלוסיית הסטודנטים נהנית מגישה שווה למחשבים ואינטרנט. מקרה מובהק הוא הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב, שברבים מהם אין תשתיות חשמל ואינטרנט. בהקשר זה, יש לציין לטובה את ההתגייסות של אוניברסיטת בן גוריון לסייע לסטודנטים מאוכלוסייה זו באמצעות אספקה של מודמים ניידים. אבל גם מעבר לקבוצת סטודנטים זו, חשוב להבין כי לא לכל סטודנט יש נגישות מלאה למחשב פרטי הזמין לו באופן תמידי ולפינת עבודה שקטה שבה הוא יכול להשתתף בהוראה המקוונת. חלק ממוסדות ההשכלה הגבוהה סיפקו פתרון לבעיה זו מיוזמתם. מכללת ספיר, לדוגמה, רכשה באמצעות תרומה מחשבים ניידים לסטודנטים שנזקקו לכך. בכל מקרה, אם ההוראה מרחוק אכן תימשך לאורך הסמסטר כולו, על המדינה לספק פתרון מאורגן וכולל לבעיה – כזה שיאפשר, לדוגמה, לסטודנטים לרכוש מחשבים, מודמים ניידים וחבילות גלישה במחיר מסובסד.

פערים מגדריים בפניות להוראה מקוונת: בימים שבהם בתי הספר סגורים והילדים בבית, במשפחות רבות האחריות על הטיפול בילדים – הכולל גם תמיכה בלמידה שלהם מרחוק – מוטלת על כתפי האימהות. לאימהות שהן גם סטודנטיות, במיוחד בתארים מתקדמים, אין בהכרח את הזמן או הקשב הפנויים להשתתף בשיעורים המקוונים בזמן אמת ולנצל את הכלי הזה באופן מיטבי. יתרה מכך, פעמים רבות הן נדרשות לחלוק את המחשב המשפחתי עם הילדים, שזקוקים לו גם הם ללמידה מקוונת. בניסיון להתמודד עם הקושי הזה, חלק מהמוסדות האקדמיים הנחו את סגל ההוראה להקליט את ההרצאות ולאפשר לסטודנטים לצפות בהן בזמן החופשי. אלא שפתרון זה אינו מאפשר לאותן סטודנטיות להשתתף באופן פעיל בשיעורים המקוונים ומנתק אותן מאינטראקציה עם המרצה והכיתה, ולכן זהו רק פתרון חלקי וזמני.

למידה עצמאית כגורם סיכון לקבוצות מרקע סוציו-אקונומי נמוך: כאמור, הוראה מקוונת מצמצמת את האינטראקציה בין מרצים ובין סטודנטים ובין הסטודנטים לבין עצמם, ושמה משקל רב יותר על למידה עצמאית. על-פי רוב סטודנטים מרקע סוציו-אקונומי נמוך – ובמיוחד אלו שהם דור ראשון להשכלה גבוהה – זקוקים יותר משאר הסטודנטים לסיוע מצד חברי סגל ההוראה. לפיכך, למידה מרחוק עלולה לבוא לידי ביטוי בהידרדרות לימודית ובנשירה מוגברת של סטודנטים מרקע כזה.

לאור כל אלו, אין סיבה להניח כי הוראה מרחוק מהווה תחליף ראוי לחיי קמפוס ולהוראה פנים מול פנים וכי הימשכותה אינה פוגעת במשק. עמדתנו היא שיש לשקול חזרה הדרגתית להוראה פנים אל פנים ולא להניח כי המתכונת הנוכחית מספקת. בנוסף, אנו סבורים כי ההמלצה של משרד האוצר חושפת את היחס של אנשיו כלפי השכלה גבוהה כאל מרכיב בלתי-חיוני במשק הישראלי. אנו חוששים שאנשי האוצר ינצלו את המשבר כדי להרחיב גם בימי שגרה את מרכיב ההוראה המקוונת על-מנת להעמיק עוד יותר את הקיצוץ בתקציב ההשכלה הגבוהה.

אנו סבורים גם שחשוב מאוד לקחת בחשבון את הפגיעה הכלכלית בסטודנטים. בישראל, בניגוד למדינות רבות בעולם, רוב ציבור הסטודנטים עובד תוך כדי הלימודים ונדרש לשלם שכר לימוד גבוה ביחס לרמת ההשתכרות שלו. התופעה חמורה עוד יותר כשמדובר בסטודנטים במוסדות הלא מתוקצבים. בעקבות המשבר איבדו סטודנטים רבים את מקום עבודתם. יתרה מכך, מכיוון שרבים מהסטודנטים הם מתחת לגיל 28 ואינם מרוויחים משכורות גבוהות, הם אינם זכאים כרגע לדמי אבטלה כמו מי שהוצאו לחל"ת. במציאות זו סטודנטים רבים מתקשים להמשיך ולשלם שכר לימוד ושכר דירה – באופן כללי ובפרט במעונות. מוסדות רבים נדרשו לסוגיות אלו באמצעות הסדרים כגון דחיית תשלומים, דחיית חובות, מתן הלוואות או הקפאת תשלומים. היענות וולנטרית ועצמאית של מוסדות רבים היא אמנם מבורכת, אבל אנו סבורים שנדרש כאן מענה מערכתי מצד הממשלה, הכולל הקפאה גורפת של שכר הלימוד.

סוגייה נוספת הקשורה למערכת ההשכלה הגבוהה נוגעת בפגיעה של המצב הנוכחי בתלמידות מחקר ובחברות סגל שהינן אימהות לילדים בגילאי בתי ספר (או בדוקטורנטים ובחברי סגל גברים המתפקדים כהורה המטפל העיקרי). השבתת מערכת החינוך מביאה לכך שהורים רבים, ובמיוחד אימהות, לא יכולים לעמוד ביעדי התפוקה המחקרית המצופה ממי שנמצא במסלולים אלו. עבור דוקטורנטיות, המשמעות של מציאות זו עשויה להיות צורך בהארכה של משך הלימודים האקדמיים. עבור חברות סגל עשיות להיות לה השלכות הנוגעות לתהליכי קידום וקביעות, כמו גם פגיעה ביכולתן לעמוד בקריטריונים האקדמיים שיש לה משמעות כספית. במערכת ההשכלה הגבוהה קיים ממילא פער מגדרי. יש ליצור מנגנונים שיימנעו את החרפתו בשעת חירום.

3. השוואה בינלאומית

מדינות אחרות בעולם המערבי הבינו את חוסר האפקטיביות של הלמידה המקוונת בקרב אוכלוסיות מוחלשות. ארגון ה-OECD המליץ לפני כמה שבועות על שימוש בטכנולוגיות למידה ועל מתן תמיכה מוגברת לעובדי הוראה במטרה למתן השפעות המשבר "במיוחד עבור התלמידים החלשים ביותר ומשפחותיהם". ארגון אונסק"ו הדגיש באחרונה אף הוא כי "הבידוד וסגירת בתי ספר מעצימים את הפערים ואת חוסר השוויון הקיימים במערכות החינוך", והוסיף כי "תלמידים מאוכלוסיות מוחלשות פגיעים במיוחד להשלכות המשבר שכן בנוסף לאובדן הזדמנויות ללמידה, נמנעת מהם לעתים קרובות גישה לארוחות המוצעות במסגרת מערכת החינוך והם נתונים לחץ כלכלי וחברתי מוגבר". מדינות מערביות רבות כבר נקטו בצעדים קונקרטיים בניסיון לצמצם את הפערים בנגישות ללמידה מקוונת.

כך, לדוגמה 25 :

- פתיחת שערי בתי הספר ומרכזי הטיפול בילדים לתלמידים שהוריהם מוגדרים עובדים חיוניים באירלנד, הולנד, אסטוניה, בריטניה ופינלנד.
- תלמידי החינוך המיוחד: כאוכלוסייה הזקוקה לתמיכה מוגברת, במדינות אירופיות כמו אסטוניה, נורבגיה, פינלנד, בריטניה ואיטליה הוצע הסדר לילדים עם צרכים מיוחדים, הכולל את שליחתם למסגרות חינוכיות ייעודיות תוך מתן תשומת לב מיוחדת לצורכיהם והקפדה על כללי משרד הבריאות. בנוסף, בחלק מהמדינות – בריטניה, למשל – חלק משירותי החינוך המיוחד מסופקים בבתי התלמידים.
- שימוש בפלטפורמות מגוונות ללמידה מרחוק, כולל שידורים בטלוויזיה.
- מדינות רבות משאילות מכשירי קצה לתלמידים נזקקים ומציעות חבילות אינטרנט במחירים מוזלים. במקביל, תלמידים הזקוקים לכך מקבלים חומרי למידה מודפסים.
- התאמת לוח הבחינות ולוח השנה האקדמי, לרבות קביעת ימי לימודים בחופשת הקיץ.
- הבטחת אספקת ארוחות לתלמידים נזקקים, הכוללת לדוגמה חלוקה של ארוחות לבתי תלמידים או מתן מענקים לקניית מזון למשפחות שנעזרו בתוכניות הזנה אלה.
- הקלת העול המוטל על ההורים על-ידי מתן תמיכה מצד הצוות החינוכי של בתי ספר. בחלק מהמדינות אף הושאר מספר קטן של בתי ספר פתוחים כדי לתת מענה לילדים שלא ניתן לטפל בהם בבית. עוד ניתנה אפשרות לביקורי בית של מורים אצל תלמידים במקרה הצורך.
- התייחסות גם לבידוד החברתי ולהשפעתו על מצבם הנפשי של תלמידים. בחלק מהמדינות מוצע סיוע פסיכולוגי וקו חם לתלמידים המעוניינים בכך.

²⁵ אתי וייסבלאי, "למידה מרחוק בחירום בעת סגירת מוסדות החינוך בעקבות התפרצות נגיף הקורונה – מבט משווה" מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 31.3.20.

4. המלצות

המלצות כלליות

- הכללת מורים-הורים-תלמידים בפורומים של מקבלי ההחלטות בשעת חירום. במצב הנוכחי לא ברור מי מקבל את ההחלטות בנוגע למערכת החינוך בעתות חירום: ההנחיות עמומות וסותרות, וכתוצאה מכך נוצר בלבול רב בקרב כל הקבוצות המושפעות מהן. לפיכך, יש להקים פורום מיוחד שבו יתקבלו החלטות בעלות השלכות על מערכת החינוך. השילוב של מורים, מנהלים, הורים ותלמידים בפורומים של מקבלי ההחלטות תביא לשולחן את הפרספקטיבה הייחודית של כל אחת מהקבוצות ותסייע לממשלה להבין בצורה טובה יותר את המצב בשטח ואת הצרכים השונים של אוכלוסיות שונות. הכללת הנציגים גם תחזק את מידת הלגיטימיות של ההחלטות ואת הנכונות של כלל הגורמים לפעול על-פי מדיניות מוסכמת.
- הקמת ועדת בדיקה חיצונית ליישום מדיניות הלמידה המקוונת. השיבושים הקשים שהתגלו במדיניות הלמידה המקוונת מחייבים הקמה של ועדת בדיקה חיצונית ובלתי-תלויה, שתכלול לא רק את נציגי משרד החינוך אלא גם נציגי משרדים אחרים כמו משרדי הבריאות והאוצר, כמו גם נציגי מורים, הורים ותלמידים ממגזרים שונים. הוועדה תבחן את תפקוד מערכת החינוך בזמן המשבר ותפיק לקחים אופרטיביים כהכנה למשברים עתידיים.
- השלמת הלימודים בתקופת החופש הגדול ובשנת הלימודים הבאה. הבעיות שהתעוררו במהלך המשבר גרמו לשר החינוך, רפי פרץ, להכריז כי הלמידה מרחוק אינה בגדר חובה עבור התלמידים. לפיכך, יש לפצות על הפגיעה בשנת הלימודים בתקופת החופש הגדול. עד אז משרד החינוך צריך לנקוט בכל הצעדים המאפשרים למידה מקוונת לאוכלוסיית התלמידים הבוגרת (כיתות ד' עד י"ב) שלמידה מסוג זה מתאימה לה. תלמידי הגן והכיתות הנמוכות ילמדו במרחב הבית ספרי במסגרות קטנות תוך הקפדה על כללי הריחוק החברתי. בשל מדיניות הריחוק החברתי חידוש הלימודים בגנים ובכיתות הנמוכות יחייב גיוס של כוח הוראה מתאים. 26 בנוסף, יש לשנות את לוח החופשות בשנת הלימודים הבאה כדי לצמצם את הפערים שנוצרו בעקבות המשבר.
- תוכנית לאומית לצמצום פערים חינוכיים. על הממשלה לנקוט בצעדים לצמצום הפערים החינוכיים בין קבוצות שונות בחברה הישראלית – בין היתר, באמצעות תקצוב דיפרנציאלי של תלמידים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך, השקעה מוגברת בסגל ההוראה (למשל, יצירה של מערך תמריצים הולם למורים המלמדים במוסדות חינוך שבהם אוכלוסיית התלמידים ממעמד סוציו-אקונומי נמוך) וצמצום מספר התלמידים בכיתה.

²⁶ נחום בלט, "מכתב לשר החינוך רפי פרץ ולמנכ"ל משרד החינוך שמואל אבואב", 20.4.2020.

הנגשת משאבי למידה:

- רכישה והשאלה של מחשבים. יש לרכוש מחשבים או טאבלטים לכל התלמידים שאין ברשותם את הציוד הזה. בינתיים יש להשאיל למשפחות שזקוקות לכך מחשבים ניידים וטאבלטים מבתי ספר שיש ברשותם ציוד כזה. הוראה זו כבר ניתנה, אבל לא כל בתי הספר מילאו אותה.
- ביטול הבחינות ותכנון הערכה חלופית מותאמת למצב.
- העלאת שידורי מט"ח לאפיק שידור לא-אינטרנטי.
- תרגום מלא של חומרי הלימוד המקוונים לערבית.
- פיתוח תוכן לימודי חדש מותאם למצבי חירום. כמו, למשל, מילוני מונחים שיעזרו בהבנת התוכן הלימודי הקיים, משימות שאינן קשורות רק לרכישת ידע, פעילויות המתאימות למסגרת משפחתית וקבוצות לימוד בזום (המאפשרות לכל תלמיד זמן שאלות והדרכה משלו, מה שיאפשר גם העסקה של כוח אדם שנמצא כרגע בחל"ת או בחוסר תעסוקה).
- מסגרות לימוד חלופיות לאוכלוסיות חסרות נגישות. קיימות בשוק תוכניות לימוד מסחריות שיכולות לשמש קבוצות ללא נגישות לאינטרנט (למשל, לימודי אנגלית אצל תומר ברץ, שימוש בתכנים הלימודיים של מיכל זק וכדומה). ניתן להנגיש אותן לקהל היעד הרלוונטי ולספקן ללא עלות לתלמידים.
- אספקת ציוד טכנולוגי וגישה אינטרנטית לתלמידים, סטודנטים ומורים ביישובים הבלתי-מוכרים בנגב, בחינוך המיוחד, באוכלוסייה החרדית, במזרח ירושלים ובאוכלוסיית מבקשי המקלט. אחת מאפשרויות הפעולה היא השימוש באוטובוסים: ברוב האוטובוסים של מערך התחבורה הציבורית פועל כיום חיבור לאינטרנט באמצעות מודם סלולרי. התחבורה הציבורית מושבתת בימים אלה, ולכן ניתן להציב אוטובוסים בצמוד לכפרים בלתי-מוכרים, ביישובים חרדיים ומקומות אחרים שבהם אין תשתית אינטרנטית ראויה. השימוש בשיטה זו כבר נוסה במדינות אחרות. באופן ספציפי יותר ליישובים בנגב (על בסיס דוח של "אג'יק-מכון הנגב"): ביישובים המוכרים שיש בהם אינטרנט קווי, יש להגדיל את נפח החיבור, ואילו ביישובים הבלתי-מוכרים שאין בהם אינטרנט קווי, יש לאפשר הגדלה של מספר האנטנות הסלולריות כדי להבטיח גישה לרשת.
- איסוף נתונים בנוגע ללמידה מרחוק. מעקב סטטיסטי אחר שיעור בעלי הגישה ללמידה מקוונת בכל האוכלוסיות כמו גם הערכה של מידת הצלחתה בקרב תלמידים בעלי נגישות.
- הקמת "חדר מצב" מיוחד לחברה הערבית, בשילוב תתי-ועדות שכונתיות לניטור ומעקב, במיוחד אחר תלמידים בעלי מוגבלויות.

ביטחון תזונתי:

- החזרה מיידית לפעולה של מפעל ההזנה לילדים למשפחות נזקקות. בנוסף, יש להרחיב את המפעל לכל התלמידים העומדים בדרישות חוק ארוחה חמה ותלמידים במסגרות חינוכיות אחרות הסובלים מחוסר ביטחון תזונתי. כל עוד הסגר נמשך, יש להעביר ארוחה חמה אחת ביום לבתי התלמידים או לספק להם תלושי מזון. יש לספק ארוחות לקשישים, אבל לא על חשבון הארוחות שלהן זכאים התלמידים הנזקקים. בטווח הארוך יותר, יש לפתח פתרון לאומי כולל לחוסר הביטחון התזונתי בישראל ולא להישען על מפעלות צדקה ועמותות חברה אזרחית. מדובר בצורך בסיסי ויומיומי של ציבור גדול בארץ.

החינוך המיוחד:

- גיבוש תוכנית לימודים ייעודית מקיפה לתלמידים בעלי צרכים מיוחדים, מגילאי הגן ועד מערכת החינוך העל-יסודית, לרבות צרכים טיפוליים.
- הכרה בעובדי הרשות המקומית המועסקים בחינוך המיוחד כ"עובדים חיוניים". זאת על-מנת שיוכלו להימצא בקשר שוטף וקבוע עם משפחות ילדי החינוך המיוחד.
- אספקת ציוד מתאים. יש לספק לתלמידי החינוך המיוחד את הציוד הדרוש להם בשעת משבר.
- הדרכה להורים. לרבים מהורי ילדי החינוך המיוחד אין את המשאבים הכלכליים והחינוכיים לטיפול בילדיהם לאורך זמן. יש לדאוג לכך שאנשי המקצוע המטפלים בילדים יספקו תמיכה והדרכה לקבוצת הורים זו.
- תשומת לב מיוחדת לרשויות חלשות. יש להקפיד על מתן תמיכה לתלמידי החינוך המיוחד ברשויות חלשות – כך, למשל, באמצעות חונכות אישית מצד הסייעות (שהוצאו לחופשה עם פרוץ המשבר) ו/או סטודנטים ומלגאים.
- מניעת הקריסה של גופי המגזר השלישי. רבים מהגופים המעניקים שירותים לתלמידי החינוך המיוחד הם ארגונים מהמגזר השלישי. עמותות אלה נקלעו בעקבות המשבר לקשיים כלכליים. יש לדאוג להמשך קיומם היציב של גופים אלו באמצעות תמיכה ממשלתית.
- מיפוי צרכים. על משרדי החינוך והרווחה לרכז את הכנתו של מסמך מיפוי צרכים, שאותו ימלאו בתי הספר ברחבי הארץ. המסמך יכיל נתונים לגבי תלמידי החינוך המיוחד ויפרט צרכים, יכולות קוגניטיביות/חברתיות/רגשיות ומשאבים קיימים לטיפול בתלמידים אלו. האחריות על איסוף המידע תוטל על הרשות המקומית, והמיפוי יתבסס, בין היתר, גם על נתונים המצויים כבר בידי הפיקוח על החינוך המיוחד. מיפוי זה יקל על הגורמים השונים להגיש סיוע מתאים ומקיף לתלמידים בשעת משבר.

תלמידים בסיכון:

- החזרת תלמידים בסיכון לפנימיות. יש להחזיר קטינים בסיכון, כ-20 אלף תלמידים בסך הכל, לפנימיות המשמשות להם בית, בכפוף לדרישות משרד הבריאות. מכיוון שרבים מהם הוצאו ממסגרות אלו, יש לאפשר להם גישה לבדיקות לזיהוי הנגיף או לתנאים מונעי הדבקה בתוך הפנימייה.

מערכת ההשכלה הגבוהה:

- חזרה לשגרה במערכת ההשכלה הגבוהה במקביל לכלל מערכת החינוך. אין להניח מראש כי ניתן לוותר על חזרה למתכונת הוראה ומחקר סדירה וכי ניתן לסיים את שנת הלימודים באופן מקוון בלי שיהיו לכך מחירים חינוכיים משמעותיים. יש לשאוף לחזרה הדרגתית במתכונות דומה לזו שתקבע לכלל מערכת החינוך.
- שיתוף כלל הקבוצות המושפעות בקבלת ההחלטות. כל החלטה על המשך הסמסטר ומתכונת העבודה של המוסדות להשכלה גבוהה צריכה לכלול את ארגוני הסגל הבכיר, הזוטר, מרצי המכללות, ארגוני הסגל המנהלי ואגודות הסטודנטים. ההחלטה צריכה להיות מונעת מהצרכים של קהילות אלו ולא רק משיקולים כלכליים.
- החזרה מיידית של הסגל המנהלי לעבודה. גם במקרה של המשך הוראה מקוונות יש לשאוף לחזרה מיידית של כלל הסגלים המנהליים לעבודה. רוב הסגל המנהלי יכול לעבוד מהבית. חשוב להבין כי עבודתו חיונית גם להמשך שנת הלימודים, גם לפתיחה התקינה של שנת הלימודים הבאה וגם להמשך קיומו של מחקר אקדמי. ההחלטה כי הסגל המנהלי יעבוד במתכונת מצומצמת פוגעת ביעדים אלו כמו גם בזכויות הכלכליות של עובדים אלו.
- החזרה של עוזרי מחקר לעבודה. בדומה לכך, יש לאפשר, במוסדות שלא עשו זאת עדיין, את חזרתם לעבודה של עוזרי מחקר שעתיים שיכולים לעבוד מהבית.
- צמצום הפער הדיגיטלי. כל עוד נמשכת ההוראה מרחוק, יש לנקוט במספר צעדים שיצמצמו את פער הדיגיטלי בין הסטודנטים. לדוגמה, אספקת מחשבים/טאבלטים/מודמים אישיים למי שאין ברשותו מחשב אישי או הגעה להסדר עם ספקיות המחשוב של האוניברסיטה לרכישת אמצעי קצה במחירים מוזלים. כמו כן, אנו ממליצים כי עם מתן ההקלות בסגר האוניברסיטאות יפתחו מחדש את חדרי המחשבים, על-מנת שסטודנטים יוכלו להגיע אליהם ולעבוד. כל זאת תוך הקפדה על הכללים הנדרשים ממקומות עבודה.
- תוכניות חונכות לסטודנטים מרקע סוציו-אקונומי חלש. על דיקאנט הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לספק לסטודנטים מרקע סוציו-אקונומי חלש – במיוחד אלה שהם דור ראשון להשכלה גבוהה – תוכניות חונכות ייעודיות. תכליתן תהיה לגשר על פערים שעמם סטודנטים אלה מתמודדים כתוצאה מהמשבר. החונכים יהיו סטודנטים משנים מתקדמות.

- תוכנית ארצית לפריסת תשלומי שכר הלימוד ומתן הלוואות לסטודנטים חדשים וותיקים. יש לגבש בשיתוף עם משרד האוצר תוכנית ארצית לפריסת שכר הלימוד ולמתן הלוואות גם לסטודנטים קיימים וגם לאלו המבקשים להתחיל ללמוד בשנה הבאה ועלולים לא לעשות זאת לאור המצב הכלכלי. התוכנית תמנע נשירה של סטודנטים קיימים וירידה ברישום למוסדות ההשכלה הגבוהה בשנה הבאה.
- מניעת החרפת הפערים המגדריים:
 - בכל הנוגע לתלמידות ותלמידי מחקר שהינם ההורה המטפל העיקרי, יש להתייחס למשבר הקורונה כאילו היה אירוע מזכה ולהאריך באופן אוטומטי את משך הלימודים ואת המלגות.
 - יש לאפשר לחברות וחברי סגל שהינם ההורה המטפל העיקרי לקבל תוספת קריטריונים בשנה הבאה עבור שלושה ולא ארבעה קריטריונים עבור חברי סגל ותיקים ושניים במקום שלושה עבור חברי סגל חדשים.
 - בתהליכי הקידום של חברות וחברי סגל אלו, לרבות קביעות, יש להתייחס למשבר הקורונה כאירוע מזכה.